

De kerk, je werk en een aantal grafzerken

AFSCHEIDSREDE PROF. DR. WOUT ULTEE

Radboud Universiteit Nijmegen

AFSCHEIDSREDE

PROF. DR. WOUT ULTEE

In zijn afscheidsrede blikt Wout Ultee terug op bijna 25 jaar hoogleraarschap. Hij omschrijft zijn bijdragen aan de algemene, theoretische en empirische sociologie. Hij wilde geen volstrekt nieuwe vragen bedenken, maar oude vragen over Nederland verder brengen. De theorie dat de ongelijkheden in samenlevingen door

hun technologisch peil worden bepaald, breidde hij uit door gevolgen te omschrijven van ideologieën. Daarnaast nam hij in 1992 het voortouw voor een nieuwsoortige enquête: *de Familie-enquête Nederlandse Bevolking*.

Ultee besteedt in zijn rede aandacht aan de mate waarin mensen de godsdienst uit hun ouderlijk huis achter zich lieten (de kerk), de stijging en daling op de maatschappelijke ladder (je werk), en de vraag wat niet-Joden wisten van de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog (een aantal grafzerken). Hij vraagt zich tot slot af of diploma's mensen scherper scheiden dan godsdiensten.

Wout Ultee (Woerden, 1946) studeerde sociologie aan de Universiteit Utrecht, waar hij in 1977 promoveerde op maatstaven voor groei van kennis, ze toepassend op stagnatie in de sociologie. In 1987 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 1992 publiceerde hij samen met Wil Arts en Henk Flap het leerboek *Sociologie - vragen, uitspraken, bevindingen*, dat tot op de dag van vandaag wordt gebruikt. Ultee's onderzoek richtte zich onder andere op diploma-inflatie, beroepsprestige, kerkelijk gemengde huwelijken, zelfdoding en langdurige werkloosheid.

DE KERK, JE WERK EN EEN AANTAL GRAFZERKEN

De kerk, je werk en een aantal grafzerken

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Algemene en theoretische sociologie aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op vrijdag 7 oktober 2011

door prof. dr. Wout Ultee

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen
Fotografie omslag: Bert Beelen
Drukwerk: Van Eck & Oosterink

© Prof. dr. Wout Ultee, Nijmegen, 2011

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de rector magnificus,
hooggeleerde collegae,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Sociologie gaat over samenlevingen.¹ Zo begon ik op 7 september 1987 mijn eerste college aan deze universiteit, in een onderdeel dat studenten kennis laat maken met dit vak. Ik zei toen ook dat de talrijke ongelijkheden tussen de inwoners van de landen van de wereld evenzovele vragen voor de sociologie vormen, net als de banden van welke soort dan ook tussen de leden van samenlevingen, en de mate waarin allerlei maatschappelijke instellingen hun doelen bereiken. In latere colleges van deze reeks ontleepte ik die vragen.

Dit alles kwam in 1992 terecht in *Sociologie* van Ultee, Arts & Flap.² Dat leerboek zette een dikke punt achter de soms sluimerende, dan brandende kwestie waar de sociologie over handelt en dient te gaan. De sociologie heeft drie hoofdvragen – chique aangeduid als stratificatie, cohesie en rationalisering –, speurt naar en verhelpt mankementen in de manier waarop ze in het vat zijn gegoten, en komt voor de dag met nieuwe deelvragen van die grote vragen. Aldus mijn bijdrage aan de *algemene sociologie*.³

De taak van mijn leerstoel omvatte, naast de algemene, de *theoretische sociologie*. Welnu, in de tijd dat ik naar Nijmegen verkaste, nam Karel van het Reve in spraakmakende krantenstukjes theorieën uit de sociologie op de korrel. Hij studeerde voor de oorlog een blauwe maandag sociografie, achtte later sociologie lege praat en beweerde uiteindelijk dat theoretische ‘stromingen’ op poelen lijken.⁴ Daarmee was ik het hartgrondig eens. Men kan echter uit modder diamant zeven en *Sociologie* deed dat. Het resultaat was, als ik dat zelf na twintig jaar mag zeggen, een doortimmerd bouwsel van hypothesen. Dat stelsel kreeg, naar de belangrijkste uitspraken, de naam technologisch-ideologisch evolutionisme.⁵ Aldus mijn bijdrage aan de *theoretische sociologie*.

Ik ging buiten mijn boekje door ook *empirische sociologie* te bedrijven. In 1992 nam ik het voortouw voor een nieuwsoortige enquête. Die werd, behalve bij een toevalsteekproef van duizend Nederlanders, afgenomen bij hun (huwelijks)partner, een ouder, een broer of zus en bij een kind.⁶ Verder werden naast gegevens voor al die personen op het tijdstip van onderzoek, data verzameld over hun levensloop. Zulke ‘multi-actor-, multi-momentdata’ kwamen er ook voor steekproeven uit 1998, 2000, 2003 en 2009: de *Familie-enquête Nederlandse Bevolking* (FNB). Verder maakte ik in 2006 een vragenlijst met als thema de grote gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en het dagelijks leven van gewone mensen. Daarmee benaderden zes lichten studenten mensen die voor 1930 waren geboren. Bij elkaar 758 personen van deze verdwijnende groep gaven inlichtingen: de *Enquête Doorsnee Nederlanders in en na de Tweede Wereldoorlog* (DNO).

Door met deze en andere bestanden theorieën te toetsen, verbond ik de *theoretische* met de *empirische sociologie*. De *algemene sociologie* maakte ik *empirisch* door tegen-
spraken tussen theorieën en onderzoeksbevindingen te verheffen tot vragen. Lenski’s

'technologie- hypothese' klopt niet met zijn bevinding dat in staten als het hedendaagse Nederland de inkomensverschillen kleiner zijn dan in de akkerbouwsamenlevingen waaraan ze ontsproten.⁷ De 'ideologiehypothese' van *Sociologie* verklaart deze tegenspraak uit de opkomst in technisch hoogontwikkelde samenlevingen van activistische wereldbeelden. In Nederland maakte een christendom dat mensen met hun bestaan verzoende, plaats voor de idee dat mensen het heft in eigen handen hebben. Maar door wat verloor die godsdienst dan terrein?

Eén vraag voor vandaag is daarom de recente ontkerkelijking van Nederland. Naast deze vraag over een vorm van rationalisering behandel ik een deelvraag over stratificatie. Die behelst een aanvulling op de al genoemde vraag naar inkomensverschillen, gaat over stijging en daling op de maatschappelijke ladder in het hedendaagse Nederland, en door haar te beantwoorden verrijk ik de 'hulpbronnenhypothese' uit *Sociologie*. Mijn derde vraag gaat over gebeurtenissen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ik betreed het gebied van de geschiedwetenschap voor een cohesievraag die daar is onderzocht met matige methoden.

In de Waalstad wilde ik geen volstrekt nieuwe vragen bedenken, maar oude vragen over Nederland verder brengen: die van Kruijt over verzuiling en ontzuiling en die van Van Heek en Van Tulder over stijging en daling.⁸ Deze sociologen kenmerkten het Nederland van de jaren vijftig met cijfers, en met getallen vallen trendvragen te stellen. Soms deden ze boude uitspraken. Door toenemend huwen in eigen kring werden klassen, aldus Van Heek, standen. Verder gingen talenten uit lagere milieus verloren door voortijdig sorteren in het onderwijs. Maar Van Heek zei niet dat landen als Nederland een diplomamaatschappij⁹ worden. Kruijt wees op de bovengemiddelde onkerkelijkheid van academici. Hij stelde ook dat bij hervormde en katholieke intellectuelen het onbehagen over de verzuildheid groeide. Maar Kruijt opperde niet dat de groei van het onderwijs tot ontkerkelijking en ontzuiling leidt. Wanneer en hoe veranderde Nederland van een zuilensamenleving in een diplomamaatschappij?

TROUWEN NAAR DIPLOMA, KERKELIJK GEMENGD HUWEN EN ONTKERKELIJKING

Eerst 'de kerk'. Ten tijde van mijn overstap naar Nijmegen onderzocht ik wie, wat *opleiding* betreft, met wie huwt. Net als grote inkomensverschillen en weinig beweging op de sociale ladder, staat trouwen volgens opleiding voor ongelijkheid: diploma's stapelen zich op. Het duidt daarnaast op geringe maatschappelijke cohesie: huwelijken tussen mensen van uiteenlopende opleiding scheppen banden tussen mensen die aparte scholen bezoeken.

In Nijmegen bedreef Schreuder godsdienstsociologie. Daarom ging ik de trend tekenen in de mate dat Nederlanders van uiteenlopende *godsdienst* met elkaar huwen. Mijn vraag werd echter versleten voor een achterhaalde vraag over secularisering. Kruijt¹⁰ wees op vormen van ontkerkelijking zoals meer kerkelijk gemengde huwelijken,

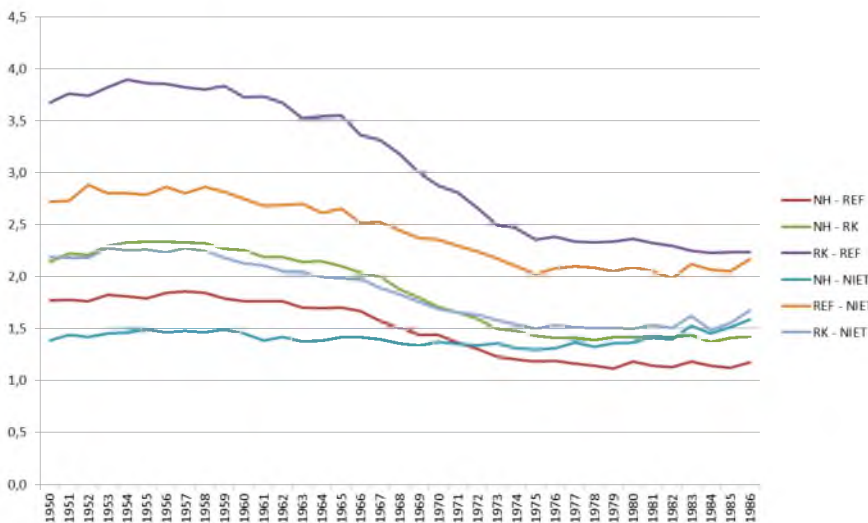
minder kerkelijke huwelijksinzegeningen en stijgende kerkverlating. De Nijmeegse kritiek op vragen over die verschijnselen was dat het bij godsdienstigheid niet om gedrag gaat en er buiten kerken veel geloof leeft.¹¹ In 1990 vond Schreuder – met enquêtes uit 1966, 1979 en 1985 – dat ook geloof afkalfde.¹² Naar verluidt voltrok zich in de jaren zestig zelfs een omwenteling.

Met 1966 als eerste meetjaar blijft echter de hamvraag buiten beeld wie wanneer als eersten en wie wanneer als laatsten seculariseerden. Die komt wel aan bod met de van 1951 tot 1986 jaarlijks door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gemaakte tabellen over huwen naar kerkelijke gezindte.¹³ Nu beantwoord ik die vraag met deze gegevens.

Kerkelijk gemengd huwen komt aan bod in figuur 1.¹⁴ De kans daarop steeg al in de tweede helft van de jaren vijftig. Dat leren *log odds ratio's*, een maat die Kruijt niet kende, die rekening houdt met de getalssterkte van gezindten en *kleiner* is als mensen van verschillende gezindte *meer* met elkaar huwen. Hervormden huwden altijd al meer met anderen. Verder nam huwen tussen katholieken en onkerkelijken eerder toe dan huwen tussen gereformeerden en onkerkelijken. *De secularisering begon bij hervormden, daarna kwamen katholieken aan de beurt en als laatste werden gereformeerden getroffen.*¹⁵

Figuur 1 | Log odds ratio's voor trouwen tussen kerkelijke gezindten in Nederland tussen 1951 en 1986: hoe lager een log odds ratio, des te meer huwelijken tussen twee gezindten

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, ongepubliceerde tabellen

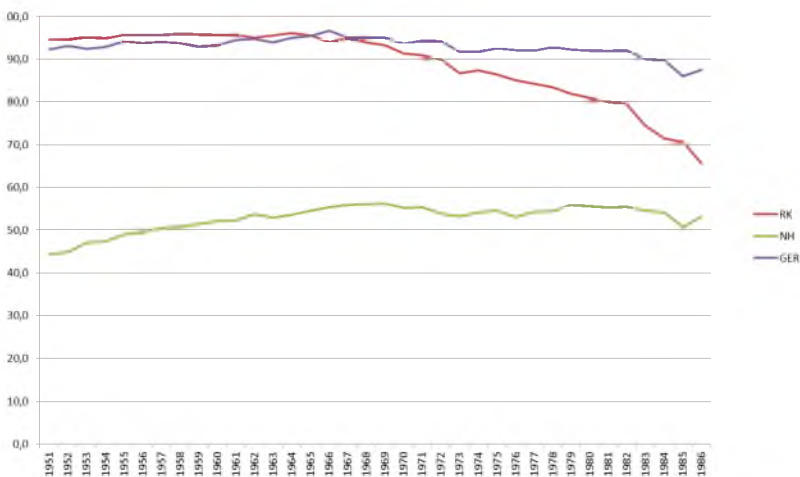

Figuur 2 handelt over huwelijken tussen mensen met dezelfde kerkelijke gezindte. De figuur laat zien dat aanvankelijk verbintenissen tussen twee hervormden het minst kerkelijk werden ingezegend¹⁶ en die van twee gereformeerden en van twee katholieken bijna zonder uitzondering wel. Bij katholieke paren ging de kans op inzegening net voor 1970 dalen en bij gereformeerde iets na 1970. Ook gelijkgezinde stellen seculariseerden, maar deze verandering voltrok zich na de jaren zestig.

Aan de CBS-tabellen ontleen ik eveneens figuur 3. Die wijst op een voortdurende stijging van het percentage onkerkelijken onder huwende mannen en vrouwen. De vervolgvraag is dus waarom zoveel Nederlanders de kerk verlieten. Aanvankelijk nam echter ook het percentage katholieken onder huwende mannen en vrouwen toe. Bekeerden mensen zich tot het katholicisme? Neen, flink wat katholieken stapten op, maar het hogere geboortecijfer van katholieken verhulde dat.¹⁷ Vragen over meer buitenkerkelijken hebben veel weg van vragen over kerkverlating, maar zilver is geen goud en vragen over personen die de kerk verlaten zijn treffender dan vragen over dalende percentages onkerkelijken.

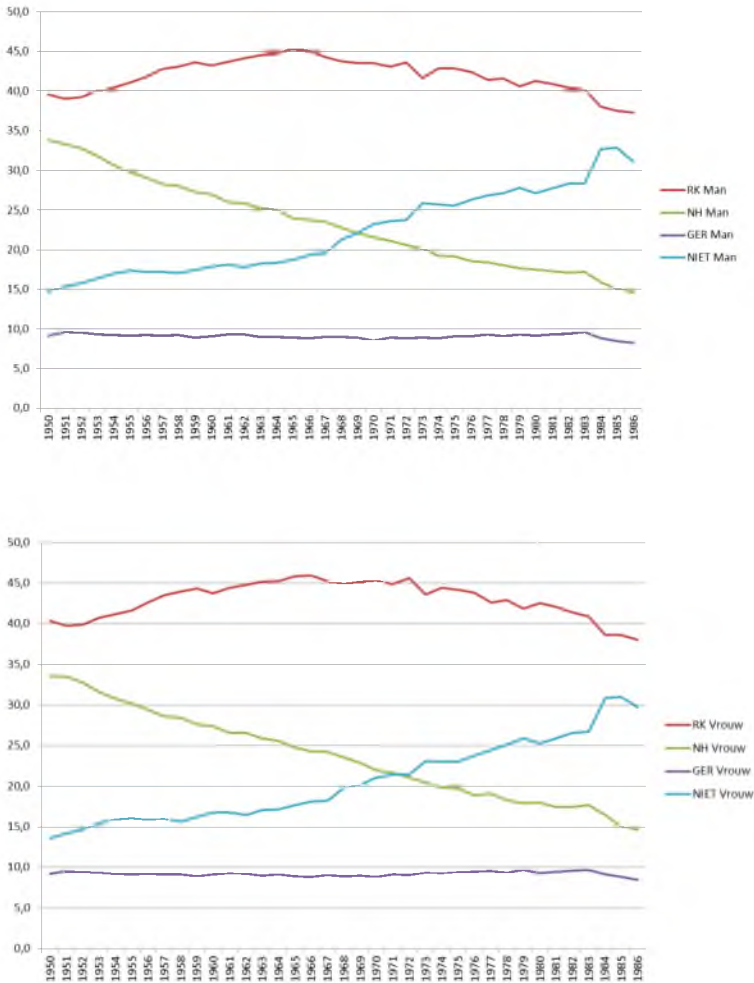
Voor de beantwoording van vragen over kerkverlating zijn data gewenst over de kerk van volwassenen, die waarin ze opgroeiden en, zo ze onkerkelijk werden, over de leeftijd waarop dat gebeurde. De FNB's bevatten die multi-momentdata en ik bouw nu

Figuur 2 | Het aantal kerkelijk ingezegende huwelijken tussen twee gereformeerde, twee hervormde en twee katholieke personen als percentage van achtereenvolgens alle huwelijken tussen twee gereformeerde, twee hervormde en twee katholieke personen

Figuur 3 | Aantal huwende personen met een bepaald kerkgenootschap als percentage van alle huwende personen in Nederland van 1951 tot 1986: boven: mannen; onder: vrouwen

Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, ongepubliceerde tabellen

Tabel 1 | Een multipel logistisch regressiemodel ter verklaring van kerkverlating in Nederland sinds de jaren dertig

Bron: FNB 1992-2009; Nagelkerke R2: 0,12.

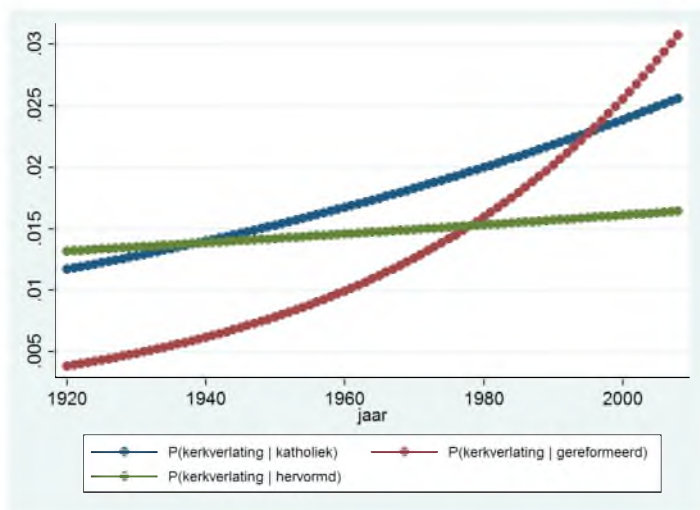
Aantal personen-jaren: 1.167.691; aantal gebeurtenissen 1.171.

Schuin gedrukte parameters zijn significant

	B
constante	8,83
jaar van waarneming (1920 als vergelijkingspunt)	0,01
vrouw (man vergelijkingspunt)	-1,30
leeftijd onder 13 jaar	-1,18
13 tot en met 21 jaar (vergelijkingspunt)	---
leeftijd boven 21 jaar	-1,14
lage opleiding	27,54
middelbare opleiding (vergelijkingspunt)	---
universitaire opleiding	-76,29
opleiding ouders	0,05
kerkgang ouders	-0,26
twee ouders gereformeerd (vergelijkingspunt)	---
twee ouders katholiek	0,24
twee ouders hervormd	0,01
ouders verschillend kerkgenootschap	-0,23
één ouder onkerkelijk	0,21
geen partner	1,36
partner zelfde kerk (vergelijkingspunt)	---
partner onkerkelijk	6,10
partner ander kerkgenootschap	-4,63
percentage onkerkelijken in provincie	0,01
interactie jaar en lage opleiding en jaar	0,02
interactie jaar en universitaire bul	-0,04

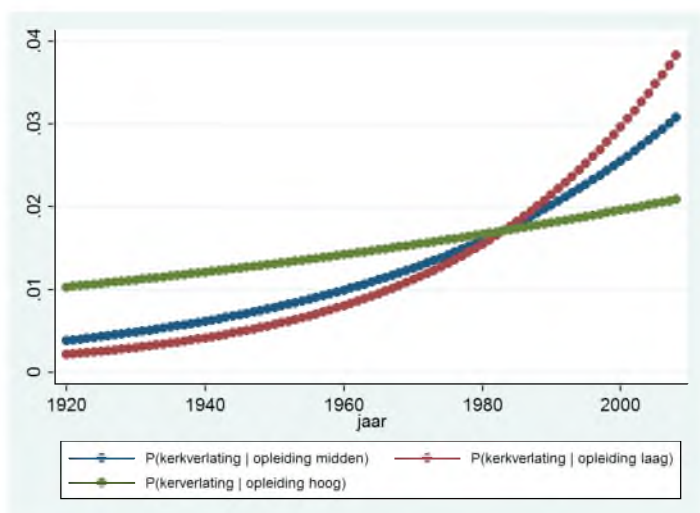
Figuur 4 | De kans dat kerkleden in Nederland in een bepaald jaar hun kerk verlaten naar hun kerkelijke gezindte

Bron: FNB 1992-2009 en Tabel 1

Figuur 5 | De kans dat kerkleden in Nederland in een bepaald jaar hun kerk verlaten naar hun opleiding

Bron: FNB 1992-2009 en Tabel 1

voort op bevindingen met de *FNB* 1998. Het ging me destijds om de kans dat iemand die aan het begin van een jaar tot een kerk behoort, aan het eind ervan onkerkelijk is. Die kans bleek het grootst bij hervormden en het kleinst bij gereformeerden. En hoe hoger iemands diploma, des te groter de afvalkans.¹⁸ Mijn eerste nieuwe vraag voor de gestapelde *FNB*'s luidt of in de loop van de tijd gezindten minder uiteen gingen lopen in kans op kerkverlating, mijn tweede of die verschillen afnamen tussen mensen met hogere dan wel lagere diploma's.

Figuur 4 beantwoordt de vraag over gezindten en bouwt voort op het statistische model in tabel 1.¹⁹ Al in de jaren veertig overtreft de kans op kerkverlating voor katholieken die van hervormden. De gereformeerde kans is in 1980 gelijk aan de hervormde kans en overtreft de katholieke kans in 2000. Ook figuur 5 is verrassend.²⁰ Voor welk diploma dan ook stijgt de kans op kerkverlating. Tot 1980 hebben de mensen met het hoogste diploma de grootste kans daarop, in het Nederland van nu degenen met de laagste diploma's. Dan nog een vergelijking van de twee figuren. De kans op kerkverlating van de hoogst gediplomeerden blijkt sinds 1940 de kans voor hervormden te overtreffen. En vanaf 1960 is de vertrek kans bij de laagste diploma's groter dan bij gereformeerden. *Onderwijs velt zuilen.*

VAN VRAGEN OVER STIJGING EN DALING NAAR VRAGEN OVER STATUSVERWERVING

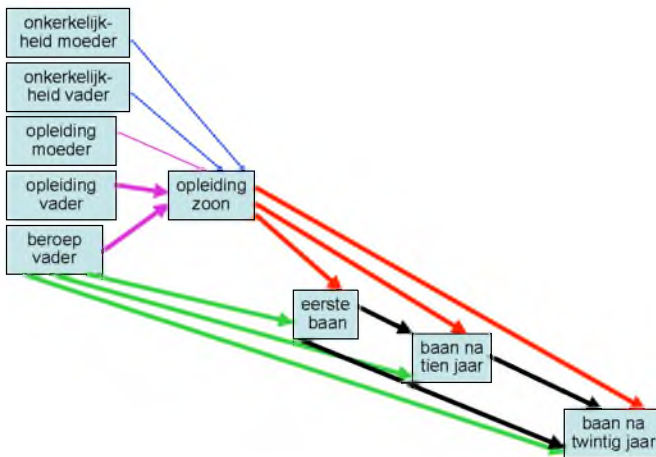
Dan 'je werk'. Van Tulder maakte met gegevens voor een steekproef uit 1954 de eerste tabel met het verband in Nederland tussen een mans beroep in dat jaar en het beroep van zijn vader.²¹ Hij trok een pijl van 'beroep vader' naar 'beroep zoon'. Latere sociologen trokken er meer. Een mans beroep hangt af van zijn opleiding, en hij heeft meer onderwijs als het beroep van zijn vader hoger was. Vaders hebben (deels) langs een omweg invloed. Weer later bleek er wat mis met de pijlen naar het beroep van zonen. Dat beroep is hun huidige beroep. Echter, hoe ouder een persoon, des te meer tijd tussen diploma en beroep. Dat scheidt moeilijkheden²² bij de verklaring van het beroep van mannen uit één en hetzelfde steekjaar.

Daarom gaan rake stratificatievragen over het beroep van mannen meteen nadat ze het onderwijs verlaten en over hun beroep steeds even lange periodes daarna. Hier kies ik voor hun beroep na tien jaar en na twintig jaar. Die vragen kunnen worden beantwoord met de *FNB*-data over beroepsloopbanen. Mijn levensloopmodel, zie tabel 2, betreft de mannen uit alle *FNB*'s die bij ondervraging 45 jaar of ouder waren en minstens twintig jaar werkten. Ik verklaar zo voor steeds dezelfde mannen het beroep op drie tijdstippen.²³

Figuur 6 begint met vijf factoren: moeders (on)kerkelijkheid, vaders (on)kerkelijkheid, moeders opleiding, vaders opleiding en vaders beroep. Dan komt de opleiding van hun zoon, daarna zijn eerste beroep, vervolgens zijn beroep na tien en tot slot dat na twintig jaar. Opleiding telt zeven niveaus,²⁴ beroep wordt gemeten met de van 13 tot

Figuur 6 | Een onderwijs- en beroepsloopbanenmodel voor mannen in Nederland rond 2000

Bron: FNB 1992-2009 en Tabel 2

Tabel 2 | Meerdere lineaire regressiemodellen ter verklaring van vier punten in de levensloop van Nederlandse mannen rond 2000 | Bron: FNB 2009

	Opleiding zoon	Eerste beroep	Beroep na 10 jaar	Beroep na 20 jaar
Constante	1,78 *	21,91 *	12,23 *	6,86 *
Onkerkelijkheid moeder	0,29 #	n.s.	n.s.	n.s.
Onkerkelijkheid vader	0,32 #	n.s.	n.s.	n.s.
Opleiding moeder	0,08 #	n.s.	n.s.	0,52 #
Opleiding vader	0,35 *	0,59 *	n.s.	n.s.
Beroep vader	0,01 *	0,16 *	0,06	0,05 *
Opleiding zoon	-	2,66 *	1,06	0,54 *
Eerste beroep	-	-	0,62	0,76 *
Beroep na 10 jaar	-	-	-	0,05 *
Tweede cohort	0,55 *	n.s.	n.s.	n.s.
Derde cohort	1,60 *	n.s.	-2,46	-1,10 *
Vierde cohort	2,74 *	-5,29 *	n.s.	-1,21 *
Aangepaste R ²	0,28	0,21	0,43	0,61
Aantal waarnemingen	2056	2038	2026	1997

n.s. = niet significant * = significant bij $\alpha \leq 0,05$, # = significant bij $0,05 < \alpha \leq 0,10$.

87 punten lopende prestigeschaal²⁵ van Ultee & Sixma. Een dikke pijl is statistisch significant, bij een dunne is het verband dat bijna. Als ik geen pijl teken, blijft een factor beslist zonder gevolgen.

Volgens een CBS-tijdreeks waren van 1930 tot 1971, het eerste en laatste meetjaar, onkerkelijken oververtegenwoordigd onder academici. Verschillen tussen gereformeerden, hervormden en katholieken vielen hierbij in het niet.²⁶ Achter dit verband kunnen twee processen steken: hoger opgeleiden verlaten vaker hun kerk, wat ik zonet aantoonde, en kinderen met een onkerkelijke vader en moeder behalen vaker een hoger diploma dan kinderen met een kerkelijke vader en moeder. Blijkt dit laatste uit de FNB's, horen in het levensloopmodel de factoren vaders en moeders onkerkelijkheid?

Ik kwam er niet helemaal uit, maar houd het er hier op dat zonen van een onkerkelijke moeder en vader hoger zijn opgeleid. Het effect van vaders onkerkelijkheid is namelijk bijna significant en dat van moeders onkerkelijkheid ook.²⁷ Ik geef dat weer in figuur 6. De pijlen houden rekening met de zelfstandige effecten van vaders en moeders opleiding en van vaders beroep op het door hun zoon behaalde diploma. *Onkerkelijkheid bevordert studeren.*

Verder leert figuur 6 dat vaders met een hoger beroep zonen met betere papieren hebben. Dat wijst op een *klassenmaatschappij*. Ook vaders opleiding heeft effect; dat van moeders opleiding is bijna significant. Dit duidt op *diplomaoverdracht*.²⁸

Beïnvloeden diploma's rechtstreeks iemands eerste beroep, dat na tien jaar én dat na twintig jaar? Volgens figuur 6: ja. *Diploma's zijn een rijkelijk vloeiende hulpbron*. Wel daalt het effect: eerst 2,5 prestige punten voor een extra diploma, dan één punt en tot slot een halve.

Toch is Nederland *geen volledige diplomamaatschappij*. In figuur 6 beïnvloedt vaders beroep rechtstreeks elk beroep van zijn zoon. Een extra punt vaderlijk aanzien leidt bij het eerste beroep tot 0,16 punt meer prestige, bij dat na tien jaar tot 0,06 en dat na twintig jaar tot 0,05 punt. Gezien het aantal punten op de schalen voor opleiding en prestige zijn de gevolgen van diploma's telkens groter dan die van herkomst. De diploma's van ouders hebben geen effect op de beroepen van hun zoon. *Herkomst is een zwakke hulpbron*.

Dan de pijlen van 0- naar 10-, van 10- naar 20- en van 0- naar 20-beroepen. Figuur 6 bevat ze alle drie. De pijl van het eerste beroep naar dat na tien jaar zegt dat als van twee mannen met hetzelfde diploma er één beter begint, dit hem tien jaar later nog baat, de twee andere staan ook voor zulke voordelen. *Beroepsloopbanen zijn zelfversterkende processen*.

U bent natuurlijk benieuwd naar levensloopmodellen voor 'vroeger' en voor 'nu'. Ik moet u teleurstellen. Ik vond niet dat de gevolgen van ouderlijke onkerkelijkheid verdwenen, moeders meer invloed kregen, vaders beroep onbelangrijk werd, diploma's devalueerden en zelfversterking verminderde. Maar ik ken ook geen theorie die dat voorspelt.

DE TWEDE WERELDOORLOG

Nu de 'grafzerken'. In een zuilensamenleving leven de aanhangers van verschillende godsdiensten langs elkaar heen, wat duidt op beperkte cohesie. Meer vormen van geringe samenhang zijn zelfdoding, geweld tegen anderen en toekijken bij geweld.²⁹ Deze deden zich in Nederland het laatst op grote schaal voor toen Duitsland dit land bezet hield en de Joden buiten de samenleving sloot.

Op de Algemene Begraafplaats te Wageningen bevond zich lang een lege plek in een rij graven. Daar werden dit jaar op 4 mei twee zerken onthuld. Op de ene staat 'Betje Cohen' en '20 april 1943' en op de andere 'Esther Cohen' en '20 april 1943'. Op die dag haalde een veerknecht twee lichamen op. Ondanks de erop aangetroffen persoonsbewijzen werden ze naamloos begraven. Jaap Meijer, een doorsnee-Wageninger van nu, ijverde voor de stenen.³⁰

In 1996 bestudeerde ik in het CBS-archief de naamloze telkaarten voor zelfdoding tussen 1940 en 1945 in Nederland. Eerst zocht ik kaarten voor mensen van wie het bekend was dat ze zich het leven benamen. Zo schreef de verzetsman Snoek in 1990 dat volgens zijn dagboek van 29 april 1943 de lichamen van de zusters Cohen in de Rijn dreven. De zusters behoorden tot één van de drie Joodse familie te Renkum, zijn geboorteplaats.³¹ Met Snoeks gegevens vond ik de kaarten die de zusters moesten betreffen. Daarna ging ik tellen. De dames Cohen bleken geen uitzondering. Voor april 1943 vond ik 34 kaarten voor Joden die een eind aan hun leven maakten. Voor mei 1940 waren dat er 188.³² Ik weet niet in hoeverre de personen op wie deze kaarten betrekking hebben, een graf met naam kregen.

Nabij het graf van de dames Cohen staat een steen die herinnert aan weggevoerde personen. Dit brengt me tot de vraag van de socioloog Lammers hoe een vreemde overheerser negen miljoen Nederlanders enige jaren onder de duim hield.³³ Lammers vond dat Duitsland in Nederland meer dan elders zijn doelen bereikte, onder meer dat van geen Joodse inwoners. Een tijdje geleden onderzocht ik waarom in sommige Nederlandse gemeenten het percentage vermoorde Joden hoger was dan in andere. Eén bevinding luidde dat als de katholieken en protestanten van een gemeente minder met elkaar huwden, dit percentage hoger was.³⁴ Hier gaat het me niet opnieuw om de geringe hulp van omstanders in verzuilde gemeenten, maar om hun kennis van de stappen van de bezetter om Joden uit de maatschappij te stoten.

Er is veel te doen geweest over de vraag in hoeverre Joden wisten wat hun na Westerbork te wachten stond³⁵ en omstanders het lot van gedeporteerden beseften.³⁶ De historicus De Haan stelde in 1997: 'Vrijwel iedereen die voor 1945 is geboren, is getuige geweest van de Jodenvervolging'. De bezetter sloot de Joden in etappes uit, daarom speelde hun ondergang zich af 'om de hoek, voor de deur, op de trap, in de huiskamer'.³⁷

Hoe groot was de kennis van de fasen in de Jodenvervolging? Voor vragen naar doorsnee-Nederlanders in de oorlog zijn dagboeken, stemmingsrapporten, nieuwsberichten van 'de Engelse zender' en ondergrondse bladen bruikbare bronnen. Hoeveel

helpen ze? De bezetter stoorde Radio Oranje en beval de inlevering van radiotoestellen,³⁸ op straat was het stil,³⁹ dagboeken zijn zeldzaam⁴⁰ en verzetsbladen waren niet op de hoek van de straat te koop.⁴¹ Wel kunnen nog bejaarden worden ondervraagd. Dat gebeurde in de DNO. Mensen vertelden onder meer over wat ze zagen van en hoorden over maatregelen tegen Joden.⁴²

Een toevalssteekproef voor geheel Nederland was ondoenlijk. De regel voor studenten om respondenten te vinden was: begin bij je grootouders, vraag hun daarna naar andere mensen van de gezochte leeftijd, praat met hen, en zo verder.⁴³ Gezien de herkomst van Nijmeegse studenten, leidde dit beginsel tot te veel katholieken en inwoners van Gelderland, Limburg en Noord-Brabant. Die oververtegenwoordiging werd weggewogen.⁴⁴

Wat cijfers. Van de ondervraagden verwees 7 procent naar bepaalde Joodse zelfdodingen, terwijl 8 procent hoorde van zelfmoord door Joden in het algemeen.⁴⁵ Verder zag 53 procent in hun buurt Joden met een ster lopen, 7 procent maakte het oppakken van Joden mee, 33 procent kende gevallen van Joodse onderduik en 10 procent las in een gewone krant over Vught of Westerbork.⁴⁶ Ook is gevraagd wanneer mensen voor het eerst van gaskamers hoorden: 2 procent vroeg in de oorlog, 14 procent in het midden, 16 procent aan het eind, 40 procent kort na de oorlog en 29 procent pas later.⁴⁷ Deze bevindingen laten weinig heel van De Haans stelling. U wilt vast ook weten hoeveel mensen een illegale krant lazen en hoeveel er naar een Engelse zender luisterden. Het percentage lezers bedroeg 48, het percentage luisteraars 42. Voor het nu volgende model, zie tabel 3, zijn de ondervraagden opgedeeld in mensen die tijdens de oorlog dan wel later over gaskamers hoorden.⁴⁸

Sociologen verklaren kennisverschillen uit achtergrondfactoren, hier geslacht, leeftijd, moeders kerkelijke gezindte en vaders opleiding (eigen diploma kwam niet van pas omdat menig ondervraagde nog op school zat).⁴⁹ Leeftijd en geslacht bleken geen significant effect te hebben. Opleiding maakte evenmin iets uit, wat ingaat tegen de goed gestaafde hypothese dat hoogopgeleiden kennis zoeken. Dat werd echter gevonden in vrije landen.⁵⁰ Onkerkelijken hoorden met meer kans in de oorlog over gaskamers dan gereformeerden en hervormden.⁵¹

Het model omvat verder verscheidene informatiebronnen. Kerkgang had geen invloed, kennelijk maakten kanselboodschappen mensen niet oplettend.⁵² Het lezen van een illegale krant haalde niets uit, het hebben van een radio evenmin en ook niet het luisteren naar buitenlandse zenders. Mensen die uit een gewone krant wisten van Vught of Westerbork, hadden wel meer kans om in de oorlog over gaskamers te horen.⁵³ Volgens open antwoorden vernamen enkele ondervraagden over gaskamers van mensen die voor Duitsland in Rusland vochten. Een gesloten vraag ging over het kennen van Nederlanders in Duitse krijgsdienst. Die factor leidde eveneens tot meer kans op het horen over gaskamers tijdens de oorlog.

Tabel 3 | Een multipel logistisch regressiemodel ter verklaring van tijdens dan wel na de oorlog horen van de moord op Joden in gaskamers | Bron: FNB 2009

	B
constante	0,38
ondervraagd in 2006	0,37
ondervraagd in 2007	0,25
ondervraagd in 2008	0,27
ondervraagd in 2009	0,67
ondervraagd in 2010	0,33
geboren voor 1925	-0,12
vrouw	0,15
vader middelbare opleiding	0,26
vader hoge opleiding	0,48
moeder katholiek	0,66
moeder hervormd	1,21
moeder gereformeerd	1,57
moeder ander kerkgenootschap)	0,06
woonde in Limburg of Noord-Brabant dan wel elders	0,04
kerkgang	-0,19
las over Vught of Westerbork in gewone krant	-1,05
las illegale krant	-0,15
Had radio, luisterde niet naar buitenlandse zender	-0,38
luisterde naar buitenlandse zender	0,10
kende iemand in SS	-0,46
gehoord van Joodse zelfmoorden in het algemeen	-1,42
gehoord van zelfmoord bepaalde Joodse persoon	0,39
Joden in de buurt, geen omgang	0,78
Joden in de buurt, wel omgang	-0,51
zag in buurt Joden met ster	-0,08
zag oppakken Joden	-0,12
wist van onderduik Joden	-0,63
geen antwoord gelezen hebben over Vught of Westerbork	0,00
geen antwoord lezen illegale krant	0,29
geen antwoord radio hebben of luisteren naar buitenlandse zender	0,33
geen antwoord iemand in SS kennen	-0,36
geen antwoord horen van zelfmoord	-0,26
geen antwoord Joden in de buurt	-0,39
geen antwoord zien ster	-0,50
geen antwoord zien oppakken Joden	1,24
geen antwoord weten van onderduik Joden	1,36

Bron: DNO 2005-2010;

Nagelkerke R2: 0,25;

aantal waarnemingen: 666.

Schuin gedrukte parameters zijn significant (twee keer hun standaardfout)

Het vergelijkingspunt bij de dummy's voor opleiding is laag, bij die voor kerkgenootschap geen.

Dan nog de invloed van factoren over fasen in de uitstoting van Joden.⁵⁴ Als mensen van Joodse zelfdodingen wisten, was hun kans groter om in de oorlog over gaskamers te hebben gehoord. Ook zij die contacten met Joden in hun buurt onderhielden, hadden meer kans daarop dan zij die niet met de Joden uit hun buurt omgingen.⁵⁵ Het weten van de onderduik van Joden verhoogde deze kans eveneens. Daarentegen had het zien op straat van Joden met een ster en het meemaken van het ophalen van Joden geen invloed, en kennis van afzonderlijke zelfmoorden evenmin. Maar al met al hoorden omstanders die getuige waren van eerdere fasen in de Jodenvervolging vaker tijdens de oorlog van de laatste fase.

SCHEIDEN IN HEDENDAAGS NEDERLAND DIPLOMA'S
DE MENSEN MEER DAN GODSDIENSTEN?

Krantenstukjes over hedendaagse kwesties verwijzen vaak naar 'de oorlog'. De socioloog Van Doorn⁵⁶ sprak zich daar tegen uit. Ik wil hier echter niet aan de hand van een bekend verondersteld verleden over het heden oordelen. Ik onderzoek het heden én het verleden.

Telkens weer wordt in menige samenleving de afstand tussen groepen groter. Dat gebeurde in Nederland in 1940-1945 in de verst denkbare mate. Dat was ook het geval, en in veel mindere mate, bij het opvijzelen van de zuilen. Van Heek stelde in de ontzuilende jaren zestig dat Nederland een standensamenleving wordt. Daarom wend ik me tot slot tot de vraag of in het Nederland van nu diploma's mensen scherper scheiden dan godsdiensten.

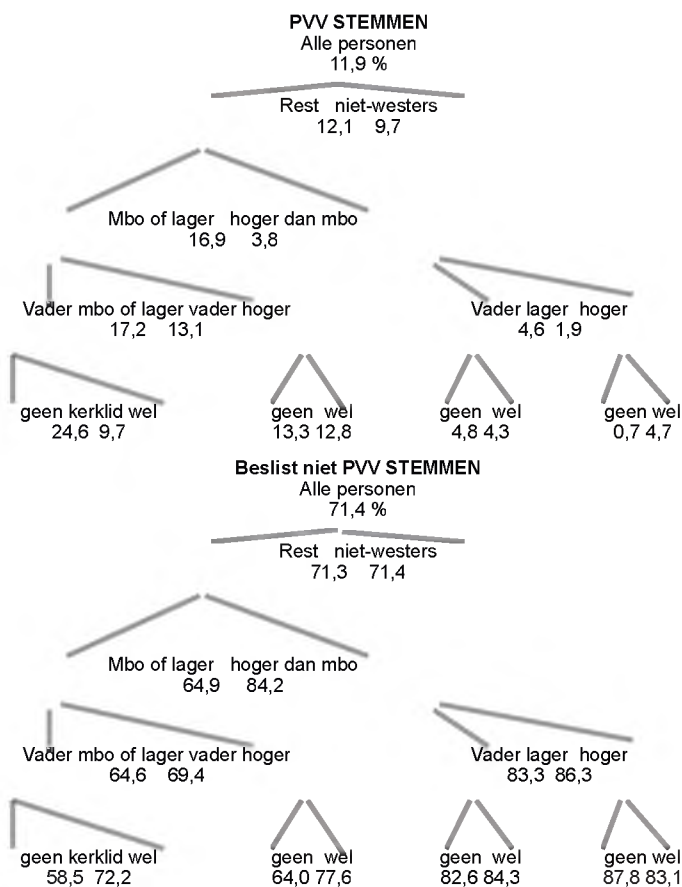
Met die vraag verbind ik de eerste twee delen van mijn betoog. De CBS-cijfers over godsdienstig gemengd huwen strekten niet verder dan 1986. En hoewel ik naging of de opleiding van zonen afhing van die van hun vader en moeder, stelde ik geen veranderingen vast in de sterkte van het verband tussen de opleidingen van (huwelijks)partners.

Met de vraag over scheidslijnen kom ik ook toe aan hedendaagse brandende kwesties. *Trouw* kopte op 19 mei 2011 boven een stukje van de bestuurskundigen Bovens & Wille: 'Niet geld of geloof bepaalt je sociale leven, maar opleiding'.⁵⁷ Klopt dat? De schrijvers miskennen in elk geval dat Nederland er een geloof bij kreeg en moslims sterk met elkaar huwen.

De hoogst gediplomeerden, aldus Bovens & Wille, besturen Nederland, wat de onvrede verklaart van laagopgeleiden met gevestigde partijen.⁵⁸ Ze zullen laagopgeleide inheemsen bedoelen. Volgens figuur 7, ontleend aan de *FNB 2009*, stemmen autochtonen met een laag diploma vaker voor nieuw rechts. Die voorkeur is nog sterker als hun vader ook laag is opgeleid. Men kan mensen ook vragen of ze ooit nieuw rechts zouden stemmen. Dan zeggen de hoogst gediplomeerde autochtonen het vaakst 'nooit', waarbij die kans nog hoger is voor kinderen van een hoogopgeleide vader.

Figuur 7 | Het percentage stemmers op Nieuw Rechts naar de opleiding van een persoon, de opleiding van diens vader en de kerkelijke gezindte van die persoon (boven) en het percentage dat beslist niet Nieuw Rechts stemt naar dezelfde kenmerken (onder)

Bron: FNB 2009

Tabel 4 | Log odds ratio's voor samenwonen naar godsdienst en diploma voor personen die gingen samenwonen in 1972 of eerder, tussen 1973 en 1984, tussen 1985 en 1994 en in 1995 of later | Bron: FNB 1992-2009

	1972 of eerder	1973-1984	1984-1994	1995 of later
geen - gereformeerd	7,6	7,2	5,0	5,9
geen - hervormd	4,7	4,4	4,1	4,4
geen - islamitisch	∞	7,2	7,4	6,5
geen - katholiek	5,0	3,8	2,9	2,4
1 stap verschil in opleiding				
mavo - havo+vwo	0,2	1,5	2,4	2,5
havo+vwo - mbo	0,5	1,4	1,8	2,3
hbo - uni	-0,9	1,3	1,6	1,6
2 stappen verschil				
mavo - mbo	0,1	0,4	0,5	1,1
lbo - havo+vwo	1,8	2,4	2,6	4,1
3 stappen verschil				
lbo - mbo	1,5	1,0	0,8	1,1
mavo - hbo	2,0	2,1	1,2	3,7
4 stappen verschil				
lbo - hbo	2,6	3,1	3,2	3,3
mavo - uni	2,1	5,8	5,2	2,2
5 stappen verschil				
lo - hbo	3,0	3,6	4,7	3,8
lbo - uni	4,8	6,6	∞	5,1
6 stappen verschil				
lo - uni	2,3	4,8	5,8	6,1

Maar trouwen mensen met verschillende diploma's minder vaak met elkaar dan mensen van uiteenlopende godsdienst? Om die vraag te beantwoorden, stapelde ik alle FNB's. Daarbij benutte ik data⁵⁹ die verzameld werden bij personen én hun wederhelft. Aan de hand van de jaren waarin paren (on)gehuwd gingen samenwonen, maakte ik vier cohorten: 1972 of eerder, tussen 1973 en 1984, tussen 1985 en 1994, en 1995 of later. Eerst de *log odds ratio's* voor de godsdienst van (huwelijks)partners. Tabel 4 toont ze voor paren waarvan de één tot een bepaalde geloofsgemeenschap hoort en de ander tot geen enkele. De *log odds ratio's* zijn er ditmaal ook voor moslims. Omdat de FNB's alleen mensen betreffen die Nederlands spreken, zullen de *log odds ratio's* voor moslims te laag zijn. We zien echter dat ze in alle cohorten hoger zijn dan die voor gereformeerden, hervormden en katholieken. De afstand tot mensen die niet tot een geloofsgemeenschap behoren, is bij moslims groter dan bij andere gezindten. Verder daalt de *log odds ratio* van cohort tot cohort. *De secularisering houdt aan.*

Log odds ratio's voor paren naar diploma⁶⁰ staan ook in tabel 4. Ze zijn veelal voor latere cohorten hoger dan voor eerdere. Van Heek krijgt gelijk, *Nederland wordt steeds meer een standensamenleving.* Natuurlijk zijn *log odds ratio's* hoger als diplomaverschillen binnen een paar groter zijn. Het is echter te gemakkelijk de scherpte waarmee diploma's mensen scheiden af te lezen aan de *log odds ratio* voor paren van wie de ene het laagste en de andere het hoogste diploma heeft. Toch is de kloof tussen mensen met alleen lager onderwijs en universitair gevormden kleiner dan die tussen moslims en degenen zonder geloofsgemeenschap. Ook is de scheiding tussen mensen met het een-na-laagste en het een-na-hoogste diploma minder scherp dan die tussen gereformeerden en onkerkelijken en die tussen hervormden en onkerkelijken. Wel blijkt in de twee laatste cohorten de afstand tussen universiteit en lbo groter te zijn dan die tussen katholiek en onkerkelijk. *Diploma's scheiden in het Nederland van nu, afgemeten aan de samenstelling van samenwonende stellen, de mensen minder dan godsdiensten.*⁶¹ Maar wat niet is, dat kan nog komen.

DANK

Bij dit afscheid herdenk ik vijf overledenen. Mijn schoonmoeder, Letty Schiele, die me in 1989 op haar sterfbed aanraadde het werk over de Jodenvervolging van Abel Herzberg te lezen, op wiens kantoor ze na de oorlog werkte. Elly van Creveld, die, toen in 1999 mijn boekje over de Joden van Woerden af was,⁶² achter me aan zat voor een gedenkteken in onze geboorteplaats. Osmund Schreuder en Jan Peters, hoogleraren Godsdienstsociologie aan de Radboud Universiteit, die me deden inzien dat er ander spannend onderzoek is dan dat naar stratificatie. En Cor Lammers, de Leidse hoogleraar Organisationsociologie wiens boek *Vreemde overheersing* ik zag ontstaan.

Nu mijn dank aan de levenden. Eerst Harry Ganzeboom, Paul de Graaf, Ruud Luijckx en Nan-Dirk de Graaf. Harry en Paul omdat ze in 1983 een voorbeeld voor me werden om met bestaande tabellen en bewaarde bestanden trendvragen te beantwoorden. Ruud omdat hij in 1985 de onleesbaar geachte band van de CBS-Volkstelling 1960 aan de praat kreeg. En Nan-Dirk omdat hij lange tijd steeds opnieuw modellen voor me draaide.

Dan bedank ik drie emeriti. Onder Peter Swanborn ontdekte ik in 1969 dat er, naast methoden van onderzoek, technieken van theorievorming zijn. Reinhard Wippler onderwees me in 1973 de theoretische tradities van de sociologie en liet me regels voor probleemkeuze maken. Jan Thurlings schreef in 1977 dat de sociologie drie hoofdvragen heeft en hakte kort daarna de ongelijkheidsvraag in tweeën.⁶³ Later lukte het mij andere hoofdvragen te splitsen.

Vervolgens mijn dank aan huidige en voormalige stafleden, promovendi en studenten. Geachte stafleden bij sociologie. Jullie werken artikelen vlot de deur uit en schotelen studenten gerechten in volgorde voor, er voor zorgend dat ze in de loop van hun studie aan steeds hogere eisen voldoen. Waarde promoti, ik ben er trots op dat jullie proefschriften tot veel artikelen hebben geleid. Beste studenten, door jullie leerde ik gedachten scherper verwoorden. Ik hoop, ondanks mijn slechte handschrift, te hebben overgebracht wat de sociologie voorstelt en dat de sociologie wat voorstelt. En ik dank jullie voor het welslagen van de *Enquête Doornet Nederlanders in en na de Tweede Wereldoorlog*.

ICS'ers, ik betreur het dat Nijmegen door hoger beleid geen vestiging meer heeft van de door de KNAW erkende onderzoeksschool ICS, het voorbeeld voor *graduate schools*-sociologie in Europa. De faculteit bedank ik voor de gelden waarmee de *Familie-enquêtes Nederlandse Bevolking* zijn betaald. De Nijmeegse sociologie is vele malen tot de beste opleiding sociologie van Nederland uitgeroepen. Dat had helaas geen extra onderwijs-gelden van de faculteit of het College van Bestuur als gevolg. Ik zei dat hardop in het universiteitsblad *Vox* van 23 april 2009. Dat leidde tot de kop 'Wout Ultee wil beloond worden'. Het verheugt me dat de minister nu meer geld wil toekennen aan goede opleidingen.

Ik heb gezegd.

- 1 Voor reken- en tekenwerk dank ik Frans Folkvord, Tim Huijts, Pieter van Groenestijn, Ariana Need, Ruud Luijckx, Roel Steendijk en Maarten Wolbers.
- 2 W. Ultee, W. Arts & H. Flap, *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1992, derde gewijzigde druk 2003.
- 3 Zie ook Wout Ultee, 'Frisse drank uit oude zakken', *Mens en maatschappij*, 80(2005)101-118 en Wout Ultee, 'Balans van de vragen van de sociologie', blz. 25-37 in Godfried Engbersen & Jos de Haan (redactie), *Balans en toekomst van de sociologie*, Amsterdam, Pallas, 2006.
- 4 De vroegste verwijzing stamt uit 1971 (herdrukt in Karel van het Reve, *Ik heb nooit iets gelezen en alle andere fragmenten*, Amsterdam, Van Oorschot, 2003, blz. 157), de laatste uit 1990 (herdrukt in Achteraf, Amsterdam, Van Oorschot, 1999, met op blz. 126 de tegenstelling tussen stroming en pool). Dat Van het Reve geen tegenspraak dulde voor zijn stelling dat sociologie vaagtaal is, leren zijn antwoorden op een ingezonden brief: K. van het Reve, 'Geen goed idee', *NRC Handelsblad* 18 februari 1972, C.J. Lammers: 'K. van het Reve's hypothese', *NRC Handelsblad* 10 maart 1972, Van het Reve's eerste antwoord 'Sociologie een wetenschap?', *NRC Handelsblad* 24 maart 1972 en het tweede 'Bestaat er een literatuurwetenschap?' uit 1972, herdrukt in *Een dag in het leven van een reuzenkoekoek*, Amsterdam, Van Oorschot 1979, blz. 108-127. Zie ook Ger Verrips, *Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve*, Amsterdam, Arbeiderspers, 2004.
- 5 De belangrijkste uitbreiding van het technologisch-ideologisch evolutionisme vormt Nienke Moor, Wout Ultee & Ariana Need, 'Analogical reasoning and the content of creation stories. Quantitative comparisons of preindustrial societies', *Cross-Cultural Research*, 43(2009)91-122. De tot het technologisch-ideologisch evolutionisme behorende stelling dat mensen rationeel handelen, zegt niet waar hun kennis vandaan komt. Volgens de aanvulling daarop begrijpen mensen het onbekende naar analogie met het bekende, en het technisch peil van samenlevingen verklaart of mensen biomorfe, technomorfe of sociomorfe modellen hanteren.
- 6 De twee belangrijkste proefschriften over de multi-actordata zijn Inge Sieben, *Sibling similarities and social stratification*, Nijmegen 2001, en Jannes de Vries, *Measurement error in family background variables*, Nijmegen 2006. De twee belangrijkste artikelen zijn Jannes de Vries & Paul M. de Graaf, 'Is the intergenerational transmission of high cultural activities biased by the retrospective measurement of parental high cultural activities?', *Social Indicators Research*, 85(2008)311-327, en Gerbert Kraaykamp & Koen van Eijck, 'The intergenerational reproduction of cultural capital', *Social Forces*, 89(2010)209-232.
- 7 Gerhard E. Lenski, *Power and privilege*, New York, McGraw-Hill, 1966.
- 8 Zie J.P. Kruijt & Walter Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces', blz. 227-263 in A.N. den Hollander, E.W. Hofstee, J.A.A. van Doorn & E.V.W. Vercruijse (redactie), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, Van Gorcum, 1961, en F. Van Heek, 'Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20ste eeuw: 'wijzigingen en continuïteit'', blz. 149-179 in dezelfde bundel.
- 9 R. Collins, *The credential society*, New York, Academic Press, 1979. Ik verkies deze verwijzing boven die naar Michael Young, *The rise of the meritocracy 1870-2033*, London, Thames & Hudson, 1958. Collins gaat in tegen Youngs hypothese dat de bestaande diploma's noodzakelijk zijn om technisch hoogontwikkelde samenlevingen draaiende te houden. Van Heek verwees op blz. 174 van 'Ongelijkwaardigheid' naar Young.
- 10 J.P. Kruijt, 'Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland (1930)', *Socialistische gids*, 20(1935)323-339 en 426-451, blz. 330 voetnoot 18.

- 11 W.A. Bongers zei in 'Geloof en ongelooft in Nederland', *De Nieuwe Tijd*, 16(1911)941-960, op blz. 942 dat het percentage onkerkelijken volgens de volkstellingen het minimum is van het percentage ongelovigen.
- 12 A. Felling, J. Peters & O. Schreuder, *Dutch religion. The religious consciousness of the Netherlands after the cultural revolution*, Nijmegen, ITS, 1992. Zie ook H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1995. Deze historicus schreef de omwenteling toe aan de strijd tussen een vooroorlogse generatie en een in welvaart opgegroeide naoorlogse generatie. Dat is niet terecht: de naoorlogse generatie groeide niet op in welvaart, ze moest trouwen uitstellen door de woningnood, die aanhield tot in de jaren zestig.
- 13 Deze tabellen lagen in een kast op het CBS. Voor de Tweede Wereldoorlog verschenen al tabellen waarin per jaar de kerkelijke gezindte van een bruid is afgezet tegen de kerkelijke gezindte van een bruidegom, maar de tijdreeks over kerkelijke inzegening begint in 1951. Na de oorlog verschenen er onbehelpzame samenvattingen van sommige tabellen. Alle volledige tabellen worden geanalyseerd in John Hendrickx, Osmund Schreuder & Wouter Ultee, 'Die konfessionelle Mischehe in Deutschland (1901-1986) und den Niederlanden (1914-1986)', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 46(1994)619-645.
- 14 Ik laat de CBS-gegevens over huwelijken van Israëlieten en van andere gezindten buiten beschouwing. Voor trends in Joods-gojse huwelijken zie Wout Ultee & Ruud Luijckx, 'En alles ging zoals het gaan moest - in Amsterdam, Berlijn, Budapest, Frankfurt, Riga en Wenen?', *Mens en maatschappij*, 71(1996)279-307.
- 15 De vraag naar 'godsdienst in Nederland', in enkelvoud, gaat dus voorbij aan verschillen tussen godsdiensten.
- 16 Op de lage kans op kerkelijke inzegening van huwelijken tussen hervormden wees W.J. van den Berg met cijfers in 'Enige huwelijksgebruiken', *Mens en maatschappij*, 8(1932)193-206.
- 17 Kruijt, 1935, blz. 329, liet dit al zien met volkstellingcijfers voor Amsterdam voor 1920 en 1930, tezamen met cijfers over de kerkelijke gezindte van in die tijd geboren, verhuisde en gestorven personen.
- 18 Nan-Dirk de Graaf, Ariana Need & Wout Ultee, 'Leaving the church in the Netherlands. A comprehensive explanation of three regularities', pp. 81-116 in Alasdair Crockett & Richard O'Leary (editors), *Patterns and processes of religious change in modern industrial societies*, Lewiston, Edwin Mellen, 2004.
- 19 De lijnen zijn getekend met de parameters van een model dat gevolgen van andere factoren schat en betreffen de kansen van mensen van 14 tot en met 21 jaar, die op de andere variabelen gemiddeld scoren.
- 20 Het hoogste diploma is universiteit; lo, lbo en mavo tel ik als laagst, en de rest als middengroep. Ik reken hbo als middelbaar, om de hypothese dat wetenschap kerk en geloof uithoofd kans op weerlegging te geven.
- 21 J.J.M. van Tulder, *De Beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954*, Leiden, Stenfort Kroese, 1962. H. Ganzeboom & P. de Graaf, 'Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977', *Mens en maatschappij*, 58(1983)28-52 behelst de eerste vergelijking van Van Tuldervader-zoontabel met een latere.
- 22 Het gaat om het scheiden van effecten van leeftijd, cohort en periode op iemands huidige beroep, wat niet gaat met één-momentdata. Voor de verwerking van deze kritiek door de verzameling van levensloopgegevens en hun omvorming tot een personen-periodenbestand, zie Hans-Peter Blossfeld, 'Career opportunities in the Federal Republic of Germany. A dynamic approach to the study of life-course, cohort and period effects', *European Sociological Review*, 2(1986)208-255, en (over Nederland) Paul M. de Graaf, 'Inter- en intragenerationele beroepsmobiliteit', *Mens en maatschappij*, 64(1989)384-404. Mijn manier hier om deze kritiek op te vangen, benut loopbaangegevens (zij het onvolledig), heeft geen personen-jaren als analyse-eenheden en blijft zo dicht mogelijk bij het klassieke statusverwervingsmodel. Dat komt omdat ik de hypothese wil toetsen dat diploma's voortdurend vloeiende hulpbronnen zijn en de hypothese dat loopbanen zelfversterkende processen zijn.

- 23 Omdat kindverzorging de beroepsloopbaan van vrouwen versnippert, verdienen die data afzonderlijke analyse.
- 24 De scores voor diploma's waren: lo = 1, lbo = 2, mavo = 3, mbo = 4, havo + vwo = 5, hbo = 6, wo = 7. Modellen waarbij de diploma's naar het aantal jaren studeren werden omgerekend pasten minder goed. Dat is niet verwonderlijk omdat het aantal jaren studie voor een diploma in de loop van de tijd is veranderd.
- 25 H. Sixma & W.C. Ultee, 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', *Mens en maatschappij*, 58(1983)360-382.
- 26 Herdrukt in *Sociologie*, blz. 625.
- 27 Een model met de dummy 'beide ouders onkerkelijk' levert een significant effect op.
- 28 Erfelijke intelligentie verklaart diplomaoverdracht niet weg. In 1985 benutte ik data van de keuring voor militaire dienst. Het verband tussen vaders en zoons opleiding daalde, na rekening te houden met hun beider intelligentie, van 0,33 tot 0,23. Zie J.L. Leijten, W.C. Ultee & P.A. Vroon, 'Een schoolloopbaanmodel met IQ-variabelen voor zonen én vaders', *Mens en maatschappij*, 60(1985)274-281. Diplomaoverdracht wordt verklaard met gegevens uit de FNB 1992 in Nan-Dirk de Graaf, Paul M. de Graaf & Gerbert Kraaykamp, 'Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands', *Sociology of Education*, 73(2000)92-111.
- 29 Een recent geval van weinig verbondenheid van omstanders met slachtoffers is het toezien in 1995 te Srebrenica van Dutchbat bij de wegvoering van Bosnisch personeel door Serviërs.
- 30 Jaap Meijer, *Een lint van wanhoop*, Barneveld, BDU boeken, 2011.
- 31 J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*. Kampen, Kok, 1990.
- 32 Wout Ultee & Ruud Luijkx, 'De schaduw van een hand', blz. 55-76 in Henk Flap & Wil Arts (redactie), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1997. Op blz. 64 staat een tabel met daarin per maand de absolute aantallen Israëlitische zelfdodingen in Nederland tussen 1936 en 1943.
- 33 C.J. Lammers, *Vreemde overheersing*, Amsterdam, Bakker, 2005, blz. 7.
- 34 Wout Ultee & Henk Flap, 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?', blz. 185-197 in: Harry Ganzeboom & Sigwart Lindenberg (redactie), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*, Amsterdam, Thesis, 1996; Marnix Croes & Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945, Amsterdam, Aksant, 2004; en P. Tammes & W. Ultee, 'De Duitse bezetting, de verzuildheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners', blz. 395-419 in: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M van Hork, J.G.S.J. van Maarseveen & J. Oudhof (redacteuren), *Twee eeuwen Nederland geteld, Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen 1795-2001*, Den Haag, Dans, 2007.
- 35 Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in*, Amsterdam, Augustus, 2006. Vuijsje analyseert getuigenissen van teruggekeerden en oorlogsdagboeken van omstanders en schat hoeveel Nederlanders over de gaskamers van de illegale zenders hoorden en hoeveel daarover in illegale bladen lezen. Hij komt, blz. 79, tot minstens 750.000 personen en misschien 1 miljoen (op een totaal van 8,8 miljoen). Hij voegt toe: 'Daarnaast waren er ongetwijfeld velen die er via anderen van hoorden.' Die aantallen raamt Vuijsje niet. De 10 procent die hoorde via illegale krant en zender, is te vergelijken met de 30 procent die het geeft niet hoe tijdens de Tweede Wereldoorlog van gaskamers hoorde volgens de DNO.
- 36 Op de tegen hen in Nederland gevoerde processen zeiden Duitse gezagsdragers in de oorlog te hebben geloofd dat Joden naar kampen moesten voor 'Arbeitseinsatz'. Abel Herzberg zegt in *Kroniek der Jodenvervolgung*

- 1940-1945, Amsterdam, Querido, 1950, blz. 137: 'Misschien is het daarom beter de schuldvraag van Duitse gezagsdragers als Rauter, Lages en Aus der Fünten enigszins anders te stellen. De vraag is niet zozeer wat ze geweten hebben over het lot der Joden, dan wel of het hun iets kon schelen wat er met de Joden gebeurde.'
- 37 Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag, Sdu, 1995. De citaten staan op blz. 2 en 14.
- 38 Herman de Man, de schrijver van streekromans die als Jood in Woerden werd geboren en zich voor de oorlog tot het katholicisme bekeerde, was de eerste die op Radio Oranje het woord 'gaskamer' gebruikte. Dat deed hij op 28 juli 1942, in een voordracht met als titel 'Beestige gruwelen', als volgt: 'Maar welk Duitsch oorlogsbelang is er mee gemoeid, dat duizenden weerlozen Joodsche Polen, bij grote groepen tegelijk, in gaskamers afgemaakt zijn geworden? Welk oorlogsbelang dat duizenden Joodsche Nederlanders thans worden weggevoerd?'
- 39 Bart van der Boom, *'We leven nog'. De stemming in bezet Nederland*. Amsterdam, Boom, 2003.
- 40 Anna Voolstra & Eefje Blankevoort (redactie), *Oorlogsdagboeken over de jodenvervolging*, Amsterdam, Contact, 2001, zeggen dat dagboekschrijvers geen dwarsdoorsnee vormen, maar betere bronnen ontbreken.
- 41 Lydia E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945*, Amsterdam, Veen, 1954, vond weinig oplagecijfers.
- 42 De gesprekken voor de DNO zijn opgenomen. Er waren open en gesloten vragen en de antwoorden zijn opgeslagen in een databestand. De beoordelingen achteraf door studenten doen geen verdraaiingen vermoeden, de gedane analyses evenmin. Alles is gedeponereerd bij *Data Archiving en Networked Services (DANS)*.
- 43 Studenten vroegen ook hun ouders naar oudere bekenden. Verder spraken ze balies van bejaardencentra aan.
- 44 Ook de man-vrouw-getalsverhouding is herwogen. Omdat een kleinkind de universiteit bezoekt, hebben ondervraagden een hoger diploma dan gemiddeld. Door onvoldoende gegevens viel dat euvel niet te verhelpen.
- 45 Zo zei een vrouw die destijds in Hardinxveld woonde dat iedereen geschokt was omdat een gezin uit Gorinchem door het omdraaien van de gaskaam stierf, en verwees een medicijnen studerende man naar de Groningse hoogleraar Interne geneeskunde J. Polak Daniëls. In Gorinchem ging het om de opticien Meijer en vier gezinsleden. Zie Bert Stamkot, *Joods Gorinchem 1349-1964*, Gorinchem, Stichting Merwade, 1989. L. de Jong noemt de zelfmoord van Polak Daniëls op blz. 417 van Deel 3 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1970. *Het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 84(1940)2012-15 wijdde op 1 juni 1940 een 'In memoriam' met foto aan Polak Daniëls, maar zei niet dat hij zelfmoord pleegde en dat met zijn vrouw deed. Overigens stond in dit blad op 8 juni 1940, op blz. 2182, het aantal zelfdodingen naar leeftijd in Amsterdam in de week van 12 tot 18 mei, verborgen tussen de aantallen voor andere doodsoorzaken in die week en alle cijfers voor de week ervoor en de week erna.
- 46 De volledige vragenlijst is te vinden op mijn website. Tik in Google 'Wout Ultee', kies de eerste treffer, ga naar 'cursusmateriaal', dan naar 'macro- en microsociologie' en klik de vragenlijst aan.
- 47 In de vragenlijst kwam onder 'Jodenvervolging' het wonen van Joden in de eigen gemeente en buurt aan bod, dan de omgang met hen, daarna het zien van mensen met een ster, het oppakken van Joden en het weten van hun onderduik. De volgende vraag was: 'Na de oorlog werd door foto's in kranten, boeken en tijdschriften algemeen bekend dat Joden in Polen in gaskamers werden vermoord. Sommige inwoners van Nederland wisten dat uit andere bronnen echter al voor de bevrijding. Wanneer hoorde U voor het eerst over gaskamers? Hoe? Wat kunt U hier meer over zeggen?' En ten slotte: 'Samenvattend, welke antwoordmogelijkheid past het beste bij U?'

- 48 De dummy's voor ondervragingsjaar waren insignificant, wat vertrouwen wekt. Door ontbrekende waarden op de te verklaren variabele en op de achtergrondkenmerken, werden gegevens voor 666 personen geanalyseerd. De modellen bevatten dummy's voor ontbrekende waarnemingen op elke andere variabele.
- 49 Eric A. Johnson & Karl-Heinz Reuband, *What we knew. Terror, mass murder and every day life in Nazi Germany*, London, Murray, 2005, bericht over enquêtes onder ouderen midden jaren negentig in Berlijn, Dresden, Krefeld en Keulen. Uit een tabel op blz. 370 blijkt dat katholieken met grotere kans voor het eind van de oorlog van massale moord op Joden hoorden of ervan wisten. In Keulen en Dresden was voor de hoogst opgeleide personen die kans even groot als voor de laagst opgeleide. Mannen verschilden hierin niet van vrouwen. Ik ken geen onderzoek naar het tijdstip waarop doorsnee-inwoners van vrije landen als het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten of Zweden hoorden over de moord op Joden in gaskamers. In *The Chosen* van Chaim Potok uit 1967 hoort de jeugdige chassidische hoofdfiguur uit New York kort na de Duitse overgave op 7 mei 1945 van gaskamers: 'Toen mijn vader mij had voorgelezen wat er in Theresienstadt met de Europese Joden was gebeurd - de Duitsers hadden ze vergast - barstte hij als een kind in tranen uit', aldus blz. 177 van de in 1967 bij Bzttôh te Den Haag verschenen Nederlandse vertaling. Het citaat duidt op de gebrekkige kennis kort na de oorlog, want Theresienstadt deed dienst als 'Vorzugslager'. De hoofdfiguur zegt: 'Ik kon het maar niet begrijpen. Het aantal Joden dat afgeslacht was, was gestegen van één tot vier miljoen, en in bijna elk artikel dat we lazen stond dat het aantal onvolledig was, het uiteindelijke aantal zou waarschijnlijk in de zes miljoen lopen.'
- 50 Herbert H. Hyman, *The enduring effects of education*, Chicago, University of Chicago Press, 1975.
- 51 Ik heb geen verklaring voor de bevinding dat katholieken evenveel hoorden als onkerkelijken. Aanvankelijk dacht ik dat dit kwam door de vroege bevrijding van het zuiden, waar katholieken oververtegenwoordigd zijn. Een dummy voor deze woonprovincies veranderde het effect echter niet. Ook een andere verklaring lukt niet. De katholieke kerk maakte in de zomer van 1942 vanaf de kansel bezwaar tegen de wegvoering van Joden. De hervormde kerk deed dat na een Duits dreigement niet. De gereformeerde kerken maakten echter ook bezwaar.
- 52 De Nederlandse kerken spraken zich enkele malen van de kansel uit tegen Duitse maatregelen die de Joden van Nederland troffen en legden na de oorlog verantwoording af over hun optreden. Zie S. Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*, Utrecht, Spectrum, 1945, H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, Den Haag, Boekencentrum, 1946, en Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten, De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen, Kok, 1949. Een afgeronde beschouwing bevat het reeds aangehaald boek van Snoek.
- 53 Elke krant maakte in april 1943 bekend dat de in bepaalde provincies woonachtige Joden naar Vught moesten.
- 54 In het interview 'Ma Amsterdam' voor het Nijmeegse studentenblad *ANS* bij de introductie 2011 zegt de in 1936 geboren actrice en als kind in een Joodse buurt wonende Nelly Frijda het verschrikkelijk te hebben gevonden dat Joden werden weggehaald en niet precies te hebben geweten van de concentratiekampen. Haar vader nam een Joods meisje in huis, zonder zijn dochter te zeggen dat het Joods was.
- 55 Dit blijkt niet rechtstreeks uit tabel 3. Het vergelijkingspunt vormen daar mensen in een buurt zonder Joden. Ik vergeleek de parameter voor 'Joden in de buurt en omgang' en 'Joden in de buurt, geen omgang'. Ik kan

niet verklaren hoe het mogelijk is dat mensen bij wie geen Joden in de buurt woonden, met grotere kans in de oorlog van de gaskamers hoorden dan mensen bij wie Joden in de buurt woonden en met wie ze niet omgingen.

- 56 J.A.A. van Doorn, 'Niet veel beter dan de moffen', *NRC Handelsblad* 20 mei 2000, herdrukt als 'Belast verleden' in *zijn Nederlandse democratie*, Amsterdam, Mets & Schilt, 2009. Ian Buruma acht in 'Pleegde Mladic genocide?', *NRC Handelsblad* 1 juni 2011, de vraag of Mladic een volk uitmoordde, een trivialisering van de Shoah. Zie echter Thomas von der Dunk, *Het nieuwe taboe op de oorlog*, Amsterdam, Van Gennep, 2011.
- 57 Zie ook Mark Bovens & Anschrit Wille, *Diplomademocratie*, Amsterdam, Bakker, 2010.
- 58 Een moeilijkheid met de stelling van de diplomademocratie is dat met de groei van het onderwijs de politieke onvrede steeg, zodat mensen met lage diploma's geen factor bij de vorming van nieuw rechts kunnen zijn.
- 59 Opleiding en godsdienst slaan op tijdstip van ondervragen, niet tijdstip van gaan samenwonen.
- 60 De niveaus zijn weer lo of minder, lbo, mavo, havo + vwo, mbo, hbo, wo. Het was niet doenlijk alle mogelijke *log odds ratio's* te presenteren. Aan de schatting van loglineaire modellen kwam ik niet toe. De *log odds ratio's* berusten soms op kleine aantallen, ik ben daarom voorzichtig.
- 61 Dat vond ik ook met uit andere bronnen stammende oudere gegevens in mijn voordacht bij de aanvaarding van de Dr. Hendrik Muller Prijs voor de Gedrags- en Maatschappijwetenschappen op 13 oktober 1997.
- 62 W.C. Ultee, *We mogen nergens heen, we moeten naar Vught. De Joodse inwoners van Woerden, 1930-1947*. Woerden, Stichts-Hollandse Historische Vereniging, 1999.
- 63 J.M.G. Thurlings, *De wetenschap der samenleving, Drieluik van de sociologie*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1977 en J.M.G. Thurlings, 'Sociologen over ongelijkheid', *Sociale Wetenschappen*, 24 (1981) 158-180. Ik was op 1 november 1979 aanwezig op het congres te Nijmegen waar Thurlings 'Sociologen over ongelijkheid' uitsprak.